HISTÒRIA DE LA LLENGUA LLATINA

1 El llatí, llengua indoeuropea

El llatí és una llengua de la família lingüística coneguda amb el nom d'indoeuropea.

Per família lingüística entenem el conjunt de llengües que presenten uns trets bàsics comuns en els diferents nivells o sistemes del llenguatge: fonològic, lèxic, morfològic i sintàctic. Aquestes coincidències són testimoni d'un origen comú, en una època remota i una zona limitada, a partir del qual es van expandir i, posteriorment, es van fragmentar.

A la família indoeuropea pertanyen el llatí i la majoria de les llengües parlades a Europa, tant en el passat com en el present, a més d'algunes de l'Àsia meridional, que s'estenen per la zona que comprèn des de l'actual Turquia fins a l'Índia. En el nostre continent se n'exceptuen el finès, l'hongarès i el basc.

L'origen d'aquesta família es remunta a més de cinc mil anys enrere i se situa, segons la teoria més acceptada, en una zona al nord del mar Negre, entre la desembocadura del Danubi i els Urals.

1.1 Primera generació de llengües indoeuropees

Durant el segon mil·lenni abans del naixement de Crist, les llengües que constituïen el que podríem anomenar primera generació indoeuropea apareixen ja diferenciades en gran part, i els pobles que les parlaven es troben situats, o a punt de situar-se, als seus territoris històrics. Uns pobles ho van fer en data més primerenca, com els hittites de la península d'Anatòlia (l'actual Turquia) o els aqueus, els quals protagonitzaren a mitjan mil·lenni la civilització minoica a l'illa de Creta i la civilització micènica a la Grècia continental (el Peloponès); altres pobles ho feren en data més tardana, com els introductors de la llengua llatina, l'entrada dels quals a la península Itàlica se suposa que no es va produir gaire abans de l'any 1000 aC, tot coincidint, més o menys, amb la invasió dels doris a Grècia.

Algunes d'aquestes llengües resultants presenten més afinitats entre si, la qual cosa fa suposar que en un període intermedi els pobles respectius ocuparen un mateix territori o territoris veïns, i que desenvoluparen una parla semblant. D'aquí ve que es distingeixin diferents grups de llengües indoeuropees, com les llengües que es troben a la franja central d'Itàlia –el llatí, l'osc i l'umbre–, les que es troben a l'Àsia –l'anomenat grup indoirànic– o les diverses antigues llengües germàniques o eslaves.

1.2 Segona generació de llengües indoeuropees

Ja en època històrica, la majoria de les llengües indoeuropees continuaren evolucionant lentament però imparablement, transformant-se i fragmentant-se, i van donar lloc a les diferents llengües indoeuropees modernes, que constitueixen la segona generació de la família indoeuropea. Hi hagué, això no obstant, algunes llengües sense "descendència", perquè van ser substituïdes per altres llengües dominants i oblidades després.

En alguns casos es coneix molt bé la llengua que ha originat aquestes llengües modernes, perquè en conservem la literatura (cas de l'antic hindi, del persa antic, del grec, del llatí); en altres casos, com el de les llengües germàniques o eslaves, no es conserva cap testimoni escrit de la primera llengua mare comuna.

La família lingüística indoeuropea			
Grups moderns	Llengües antigues		Llengües modernes
indoiràn ic	Índia:	sànscrit	hindi, nepalès, bengalí
	Iran:	persa antic	persa modern, kurd, afganès
grec		grec clàssic	grec modern
itàlic		llatí	Llengües romàniques: català, castellà, galaicoportuguès, francès, occità, provençal, italià, sard, romanès, retoromànic
	Osc, umbre		–
germànic	Nòrdic:	antic nòrdic	suec, danès, noruec, islandès
	Occidental insular:	anglosaxó	anglès
	Occidental continental:	altalemany baixalemany	alemany, neerlandès
eslau		antic eslau	rus, polonès, búlgar, txec, eslovac, eslovè, serbocroat
bàltic		antic bàltic	lituà, letó
cèltic		gaèlic	irlandès, escocès
		britònic	gal·lès, bretó
anatòlic		hittita	–

1.3 Parentiu lèxic de les llengües indoeuropees

En conclusió, la nostra comunitat lingüística europea ja té entre tres i quatre mil anys d'història; i el seu origen comú, dos mil anys més. La baula que uneix les llengües romàniques hispàniques –gallec, castellà i català– entre si i amb la resta d'aquesta vella i gran comunitat és el llatí.

Per examinar els llaços de parentiu que uneixen les llengües derivades del llatí, n'hi ha prou de fer una mostra amb mots de diferents categories lèxiques –substantius, verbs, pronoms, preposicions, etc.– i comparar els resultats en català o francès, juntament amb la forma de què procedeixen, amb dues llengües d'un altre "grup" indoeuropeu, com són l'anglès o l'alemany.

Vocabulari indoeuropeu comparat					
grup itàlic				grup germànic	
català	castellà	francès	llatí	anglès	alemany
pare	padre	père	*pater*	father	Vater
mare	madre	mère	*mater*	mother	Mutter
és	es	est	*est*	is	ist
haver	haber	avoir	*habere*	have	haben
me	me	me	*me*	me	mich
tres	tres	trois	*tres*	three	drei
vuit	ocho	huit	*octo*	eight	acht
en	en	en	*in*	in	in

2 Evolució del llatí

2.1 Orígens i expansió

El llatí apareix cap a l'any 1000 aC al centre d'Itàlia, al sud del riu Tíber, entre els Apenins i el mar Tirrè, en una regió anomenada *Latium* (Laci), de la qual prové el nom de la llengua i el nom dels seus primers pobladors, els llatins.

Juntament amb el llatí apareixen les altres dues llengües del grup itàlic: l'osc, al sud del Laci, i l'umbre, al nord-est.

De les diverses formes dialectals del llatí primitiu (cada ciutat del Laci tenia la seva), de seguida acabà imposant-se la de Roma, a causa de la seva ràpida hegemonia sobre tota la regió.

Aquest llatí "romà" es va anar estenent a mesura que s'expandia també el domini de Roma, primer a Itàlia, després als països riberencs de la Mediterrània occidental (incloent-hi la península Ibèrica), fins a abraçar, posteriorment, l'Europa central, des de les illes Britàniques fins a Romania.

Després de la caiguda de l'imperi romà d'Occident en el segle V, el llatí va continuar sent la llengua comuna de gran part d'aquest territori, fins a la seva fragmentació i transformació en les diferents llengües romàniques (segles VIII-IX). Són, per tant, dos mil anys d'ús ininterromput del llatí: ja des d'abans que Roma existís fins després que deixés de ser la capital de l'imperi.

Pel que fa a la península Ibèrica, la presència de la llengua llatina va perdurar prop de dotze segles (no podem oblidar que la conquesta romana s'inicià en el segle III aC).

2.2 El llatí vulgar

Aquest llatí "parlat", corrent, popular, s'anomena llatí vulgar. És una llengua en contínua evolució i que presenta diferències dialectals entre les regions de la mateixa Itàlia, i més encara entre les diferents províncies de l'imperi (així, a tall d'exemple, pot parlar-se de l'existència d'un llatí "hispànic", "gal", "africà", etc.).

Quan es desintegra l'imperi i comença l'edat mitjana, s'acceleren i s'accentuen l'evolució i la fragmentació de la llengua fins que el llatí es converteix en una altra llengua, en part igual al llatí tradicional i en part diferent, i que, ja en el segle IX, comença a ser anomenada *lingua romana rustica*. D'aquí prové el nom de llengües romàniques o romanços per anomenar les diverses llengües nacionals que en derivaren.

2.3 El llatí literari

A partir del segle III aC comença la literatura en llatí; i, amb ella, el llatí literari, culte, escrit. Després d'un primer període de formació durant el segle I aC, el llatí literari, fixat ja per les primeres gramàtiques, es converteix en una de les grans llengües literàries de l'antiguitat (llengües clàssiques), i com a tal, a diferència del llatí vulgar, roman pràcticament inalterada i unificada al llarg dels segles; autors com Ciceró, Virgili i Tàcit, entre d'altres, en donen fe en les diferents èpoques de l'antiguitat. En èpoques posteriors, Tomàs d'Aquino, Dante i Petrarca, entre d'altres, van escriure en llatí una bona part de la seva obra.

Aquest llatí culte, a més de ser la llengua de la literatura en sentit estricte, fou la llengua en què es va transmetre tot el llegat cultural romà: dret, ciència, lingüística, filosofia, etc.

2.4 Pervivència del llatí

L'ús del llatí, com a llengua d'expressió culta i científica, es va mantenir fins al segle XVIII, i va ser utilitzada per pensadors i científics de la categoria de Descartes, Leibniz, Newton i Linné; i com a llengua oficial de l'Església catòlica s'ha mantingut en la litúrgia i en els seus documents (les encícliques papals, per exemple) fins a l'actualitat.

Aquest caràcter de vehicle d'expressió universal de la cultura, romana de primer i europea més tard, va fer que el llatí estigués present en els estudis dels nivells mitjà i superior de tots els països civilitzats durant molts segles. La seva presència en els estudis ha estat, a més, preeminent fins no fa pas gaire.

A aquesta raó devem també que totes les llengües europees, no només les llengües romàniques, hagin vist enriquit el seu vocabulari amb un gran nombre de paraules d'arrel llatina, anomenades cultismes. Així mateix, es pot apreciar que en moltes d'aquestes llengües es manté l'ús habitual d'expressions llatines, no només en el nivell culte del llenguatge, sinó també en el nivell col·loquial.

3 Les llengües romàniques

3.1 Origen

L'origen de les llengües romàniques s'ha d'anar a cercar en el llatí vulgar tardà transformat i fragmentat, batejat amb la denominació de *lingua romana rustica* en un concili del segle IX per diferenciar-la de les llengües bàrbares, d'una banda, i del llatí culte, de l'altra.

Aquest procés es podria qualificar de metamorfosi. Una part important del sistema lingüístic llatí va romandre en totes les llengües romàniques. Entre les mostres escrites que ens han arribat d'aquest llatí i les primeres de les diverses llengües romàniques (segles VIII-X) encara hi ha molt poca diferència. Però hi hagué innovacions i pèrdues, canvis molt profunds que van afectar els diversos aspectes de la llengua: pronúncia, morfologia, sintaxi i lèxic. El sistema es va convertir en un altre, amb diferències també substancials entre les llengües dels diferents regnes medievals. Aquestes diferències van augmentar amb el pas del temps fins que es van fixar definitivament les llengües romàniques.

3.2 Els documents més antics en llengua romànica

El document considerat més antic en castellà és de finals del segle X: són les *Glosas emilianenses,* trobades al monestir de San Millàn de la Cogolla (la Rioja). Es tracta de traduccions de paraules i frases soltes d'un text llatí culte, en concret, un manuscrit amb sermons de sant Agustí, a la llengua que es parlava a Castella en aquell temps.

El primer text en català és un fragment d'una versió del *Forum iudicum*, un codi de lleis visigòtic traduït al català a mitjan segle XII.

3.3 Primeres obres literàries: segles X-Xlll

Les manifestacions literàries més antigues en les principals llengües romàniques de la península Ibèrica són: les estrofes en romanç, intercalades amb el text àrab o hebreu, de les jarchas mossàrabs (segle X); les *Homilies d'Organyà*, en català (segle XII); el *Cantar de mio Cid*, en romanç de Castella (segles XII-XII), i les *Cantigas*, en galaicoportuguès (segles XII-XIII).

Al llarg de l'edat mitjana, el llatí va continuar sent la llengua d'expressió de la cultura i aconseguí una revitalització extraordinària en el Renaixement, gràcies als humanistes com Erasme o Lluís Vives, que eren llatinistes consumats.

3.4 Les llengües romàniques avui

Les llengües romàniques es parlen actualment a l'Europa romanitzada i en altres països del món, on arribaren a través de la colonització. Són les següents:

- Català: Catalunya, la major part del País Valencià (amb una petita àrea dins de Múrcia, a la regió del Carxe), les illes Balears, la Franja de Ponent (a l'Aragó), la Catalunya Nord (França), Andorra i la ciutat de l'Alguer (a l'illa de Sardenya)
- Castellà: Espanya, Hispanoamèrica, presència decreixent a les Filipines i creixent als Estats Units
- Francès: França, sud de Bèlgica, cantons occidentals de Suïssa, les Antilles, Canadà (Quebec), països francòfons d'Àfrica
- Galaicoportuguès: Galícia, Portugal, el Brasil, Angola, Moçambic, arxipèlags de Madeira i Açores
- Italià: Itàlia, cantons alpins de Suïssa
- Occità: Occitània (sud de França)
- Retoromànic (o rètic): Alps
- Romanès: Romania
- Sard: Sardenya

El castellà és la llengua romànica que té més parlants; la major part d'aquests parlants pertanyen al continent americà. Algunes zones del sud-oest i sud-est dels Estats Units, a causa de la presència creixent del castellà, són actualment bilingües.

1 **Vocabulari romànic comparat** (p. 14)

català	castellà	francès	italià	português	llatí <<<<<
abundar	abundar	abonder	abbondare	abundar	*abundare*
aigua	agua	eau	acqua	àgua	*aqua*
amic	amigo	ami	amico	amigo	*amicum*
any	ano	année	anno	ano	*annus*
boca	boca	bouche	bocca	boca	*buccam*
bo	bueno	bon	buono	bom	*bonum*
cabra	cabra	chèvre	capra	cabra	*capram*
curs	curso	cours	corso	curso	*cursum*
de	de	de	di	de	*de*
gener	enero	janvier	gennaio	janeiro	*ianuarium*
examen	examen	examen	esame	exame	*examen*
faula	fàbula	fable	favola	fàbula	*fabulam*
febrer	febrero	février	febbraio	fevereiro	*februarium*
glòria	gloria	gloire	gloria	gloria	*gloriam*
gràcia	gracia	grâce	grazia	gra ça	*gratiam*
herba	hierba	herbe	erba	erva	*herbam*
ou	huevo	oeuf	uovo	ovo	*ovum*
igual	igual	égal	uguale	igual	*aequalem*
illa	isla	ile	isola	ilha	*insulam*
llac	lago	lac	lago	lago	*lacum*
llop	lobo	loup	lupo	lobo	*lupum*
mestre	maestro	maître	maestro	maestre	*magistrum*
muntanya	montana	montaigne	montagna	montanha	*mons*
mort	muerte	mort	morte	morte	*mortem*

nostra	nuestra	notre	nostra	nossa	*nostram*
nou	nueve	neuf	nove	nove	*novem*
obra	obra	ceuvre	opera	obra	*operam*
orella	oreja	oreille	orecchio	orelha	*auricula*
or	oro	or	oro	ouro	*aurum*
porta	puerta	porte	porta	porta	*porta*
pa	pan	pain	pane	pào	*panem*
qui / que	que, quien	que, qui	che [/k/]	que	*quem*
cinquè	quinto	cinquième	quinto	quinto	*quintum*
rebre	recibir	recevoir	ricevere	receber	*recipere*
roda	rueda	roue	ruota	roda	*rotam*
sa	sano	sain	sano	sano	*sanum*
segon	segundo	second	secondo	segundo	*secundum*
taula	tabla	table	tavola	tàbua	*tabulam*
tot	todo	tout	tutto	todo	*totum*
vaca	vaca	vache	vacca	vaca	*uaccam*
via	via	voi	via	via	*uiam*
i	i / e	et	e	e	*et*
jo	yo	je	io	eu	*ego*

1 La llengua vulgar

En els textos següents, que pertanyen a diferents èpoques del llatí, pots observar l'evolució de la llengua i com es va assemblant cada vegada més al català.

1.1 Llatí arcaic

Els romans de l'època clàssica no haurien entès el text següent:

E nos Lases iouate
Ne uelue rue Marmar
sin sin imple oris
Satur fu fer e Mars
limen sali sta berber
Se muni sal sterne
i aduoca pet conctos
E nos Marmar iouato
Triumpe, triumpe, triumpe...

Cançó religiosa (segle VII-VI aC)

Eh, Lars, ajudeu-nos!
No donis més tombs, arrasa, Mart!
Deixa, deixa córrer, omple les oïdes!
Sadolla't, llança't, Mart!
Salta el llindar! Aixeca't, cridaner!
Del mur avall, salta, fes caure!
Crida en ajut, acuita'ls tots!
Eh, Mart, ajuda'ns!
Triomfa, triomfa, triomfa...!

1.2 Llatí tardà

Flubius qui inrigat Cordoba, qui dicitur Bete, nascitur in campo Spanie et cadit in mare in oceanum occidentale [...] *Flubius Tagus qui inrigat Toleto nascit in campo Spanie, occidit in mare occidental.* [...] *Flubius Minon nascit prope Pereneum in rotunditate vertitur, ut Vegratium oppidum maritimum includit, et sic in oceanum mare praecipitat* [...] *Flubius Iberus nascitur sub astoribus montibus, inlustrat Spania, cadit in mare de Tortosa iuxta Tarracona* [...] *Flubius Dorius nascit in Discertii montis et defluit in occidentalem partem, cadit in mare oceanum* [...]

1.3 Llengua romanç

Text llatí:

Ut defuncti voluntas ante sex menses coram sacerdote vel testibus publicetur.

Scripta voluntas defuncti ante sex menses coram quolibet sacerdote vel testibus publicetur. Et si quis eandem qualibet fraude subpresserit, tantum illis, in quibus testatus est, de proprio cogatur exolvere, quantum per eiusdem scripture seriem conquirere potuerant vel habere.

Forum iudicum (mitjan segle XII)

Text català:

La voluntat del defunt scrita depós que fo mort, enfre sis meses sie publicada.

Volontat d'aqel o d'aqela qe testa en sa vida, depós sa mort, ans que sis meses sien passats, sie publicada e manifestada e per escriptura davant qualqe sacerdot o davant tests. E si alcun cela et amaga aquela voluntat del defunt, tant compona de so propri aver ad aqels a cui fon testat, quant pogren conquerre o aver, per auctoritat de la scriptura, de las res del defunt. enos sieculos de los sieculos [...]

2 La llengua culta

2.1 Llatí clàssic

Vivamus, mea Lesbia, atque amemus
rumoresque senum severiorum
omnes unius aestimemus assis.
Soles occidere et redire possunt
nobis, cum semel occidit brevis lux
nox est perpetua una dormienda.
Da mi basia mille, deinde centum,
dein mille altera, dein secunda centum
deinde usque altera mille, deinde centum. [...]

CATUL, *Poemes* (segle I aC)

Visquem, Lesbia meva, i estimem-nos;
i els xafardeigs dels vells malagradosos
avaluem-los tots al preu d'un as.
Els sols poden morir-se i tornar a néixer:
quan la llum breu se'ns ha mort, a nosaltres
ens cal, només, dormir una nit eterna.
Ara fes-me mil besos, després cent,
després mil més i després cent encara.

(Traducció de Jaume Medina)

2.2 Llatí medieval

Exit diluculo rustica puella
cum grege, cum baculo, cum lana novella.
Sunt in grege parvo ovis et asella,
vitula cum vitulo, caper et capella.
Conspexit in cespite scolarem sedere:
"Quid tu facis, domine? Veni mecum ludere."

Carmina Burana (segle XIII)

De bon matí una jove pagesa sortí
amb el ramat, el gaiato i la llana acabada d'esquilar.
En el ramadet hi ha una ovella i una somereta,
un vedell i una vedella, un cabrit i una cabrideta.
Ha vist un estudiant assegut a la gespa:
"Què fas, senyor? Vine amb mi a jugar."

2.3 Llatí renaixentista

Latinae linguae permagnae sunt et ad loquendum et ad recte sentiendum utilitates. Est enim ea veluti thesaurus quidam omnis eruditionis: quoniam magna et praestantia ingenia latino sermone disciplinas omnes conscripserunt, ad quas nemo potest pervenire, nisi per linguae illius cognitionem.

LLUÍS VIVES (segle XVI)

La utilitat de la llengua llatina és grandíssima, tant per parlar bé com per discernir bé. Perquè és com una espècie de tresor de tota mena d'erudició: és així que els grans i preeminents genis han escrit en llatí tot tipus de matèries a les quals ningú no pot accedir si no és gràcies al coneixement d'aquella llengua.